

پنجه نگارهای وقفی زنجان

پرستو قاسمی اندرود^۱

چکیده:

حمایت و تأکید اسلام بر سنت حسنه وقف در قرآن کریم و احادیث در طول دوران اسلامی یکی از مسائل مهم اجتماعی و فرهنگی بوده است. این آثار وقفی به صورت غیر منقول شامل: مدرسه، بیمارستان، درمانگاه، تکایا، حسینیه، مغازه و خانه‌های شخصی و منقول شامل: قرآن خطی، ابزار فرش، گلیم و... است که بسیاری از آن‌ها هنوز شناسایی، ظروف مسی، بیبرق، نشده‌اند. این مقاله سعی دارد به معرفی پنجه‌های فلزی وقفی که یکی از نمادهای مهم عزاداری بوده و کمتر معرفی شده است بپردازد. در این نوشتار سعی گشته ضمن پرداختن به پیشینه پنجه‌های فلزی، فلسفه ایجاد آن‌ها، بازخوانی کتیبه‌ها و شیوه‌های هنری به کار رفته در آن‌ها را نیز مورد مطالعه قرار دهد.

کلید واژه‌ها:

وقف، عزاداری محرم، پنجه فلزی، قاجار، زنجان.

مقدمه:

آثار به جای مانده از گذشتگان مجموعه‌ای ارزشمند از تاریخ و هنر پیشینیان ماست و نشان از فرهنگ و تمدن غنی ایرانی-اسلامی است. یکی از کارهای پسندیده نیاکان ما که بنا به درخواست و رضای قلبی خود انجام داده‌اند این است که بخشی از اموال منقول و غیر منقول خود را وقف نموده‌اند. با این کار شایسته و عمل به دستورات دینی واقفان توانسته‌اند بسیاری از مشکلات جامعه را حل نمایند و توشه اخروی ارزشمندی داشته باشند که با این عمل دعای خیر همیشه همراهشان ادامه دارد. در این میان اشیای وقفی که به مساجد، تکایا، بقاع متبرکه و... وقف گردیده است بسیار ارزشمند و حائز اهمیت است. شناسایی، مستندسازی و معرفی این آثار از جمله وظایف مهم پژوهشگران است. ایرانیان و پیشینیان ما به جهت ارادت به امام حسین (علیه السلام) و بزرگداشت مقام ایشان با انجام مراسم عزاداری در ایام محرم و صفر هر سال اشیای قابل توجهی را به مساجد، تکایا و بقاع متبرکه وقف نموده‌اند. بدون شک بسیاری از این آثار را می‌توان در بهترین موزه‌های کشور از جمله: در موزه آستان قدس رضوی و موزه حضرت معصومه (علیها السلام) در قم مشاهده کرد. یکی از نمادهای مهم این مراسم پنجه‌های فلزی ساده و کتیبه‌دار است که با شیوه‌های هنری زیبایی منقوش شده‌اند.

پنجه فلزی:

نماد که مظهر و سمبل نامیده شده می‌تواند نشانگر یک اندیشه، شیء، مفهوم چگونگی و مانند این‌ها باشد.^۲ پنجه ابوالفضل یا دست ابوالفضل یک نماد در اسلام و پنجه‌ای فلزی است که بر پرچم‌ها و علامت‌های چند تیغه در عزاداری شیعیان نصب می‌شود. این نماد از فرهنگ‌های دیگر وارد اسلام شده است و ابتدا به عنوان نمادی از پنج تن آل عبا در نظر گرفته شده است. این سمبل بعدها در فرهنگ شیعیان به عنوان نمادی از جانبازی و فداکاری حضرت عباس (علیه السلام)

شناخته شده که در روز عاشورا هنگام رساندن آب به خیمه گاه حسین بن علی (علیهما السلام) دست‌های ایشان از بدنشان جدا شدند. در گذشته مردم تهران مراسم مختلفی برای علم داشتند که می‌توان به دو نوع آن اشاره کرد: علم را در رودخانه غسل می‌دادند و با گلاب، معطر و تزئین می‌کردند که امروزه این مراسم رنگ باخته است. همین‌طور باغداران تعدادی از درختان را وقف علم محرم کرده، طی مراسم خاصی بریده و هرس کرده، با دعا و صلوات در وسط تکیه آذین‌بندان، چهل چراغ و با آیات قرآن کریم زینت می‌دادند.^۳ پنجه (پنج + های نسبت)، پیکره و نقش دست از مچ تا سر پنج انگشت که آن را از مس، برنج، ورشو، نقره یا طلا می‌سازند و یا بر روی کاغذ، پارچه و چیزهای دیگر می‌اندازند و همچون نماد قدرت و قداست و یا طلسم و دفع شر و بلا به کار می‌برند. در فرهنگ و ادبیات دینی و غیر دینی ایرانی - اسلامی عدد ۵ یک منبع مفهومی و از اعداد نمادینی بوده که ارزش فرهنگی - اجتماعی داشته است. مردم برای عدد ۵ توان و خاصیت جادویی اثرگذار می‌پنداشتند و آن را در گاه‌شماری‌ها مقدس می‌دانستند. پیوند عدد ۵ با ارکان دین و احکام الهی مانند ۵ ستون دین، ۵ بار نماز روزانه، ۵ تن آل عبا (علیهم السلام) و.. بارها شنیده شده است.

نقش پنجه در میان مسلمانان:

در میان مسلمانان پنجه فلزی یا نقش پنجه، مظهر قدرت و نمادی از اولیای الهی است. در برخی از سرزمین‌های اسلامی پنجه‌ای را که معمولا از طلا یا نقره می‌ساختند به نام دست فاطمه (نمادی از ۵ تن آل عبا) می‌پندارند.

پنجه در ادبیات فارسی:

در ادبیات فارسی هم پرتو خورشید را به پنجه تشبیه کرده‌اند و می‌گویند پنجه آفتاب یا پنجه خورشید.

پنجه فلزی در علم‌ها:

قدیمی‌ترین علم‌های ایرانی در موزه توپکاپی استانبول نگهداری می‌شوند. شاید این علم‌ها نمونه‌ای از علائم و نشان قبایل مختلف ایرانی باشد. این علم‌ها از غنایم جنگی بوده که پس از تصرف شهر تبریز توسط سپاهیان عثمانی، شاه سلیم آن‌ها را به استانبول منتقل کرد. این علم‌ها که پس از رواج تشیع در زمان شاه اسماعیل مورد استفاده دسته‌ها قرار می‌گرفت، از صفحه‌ای آهن به صورت تیغه‌ای باریک و بلند ساخته می‌شد و در رأس آن علامت و نشان سنتی و قومی قبیله، و در شیعه مذهب‌بان نام الله، و پنج تن نقره‌کوبی و یا قلمزنی می‌شد. تیغه باریک و بلند آهنین با صفحه مدور و بزرگ‌تر در انتهای تیغه که دارای قابی از فلز بود، خاتمه می‌یافت. دور این قاب را با سرهای اژدها که از هنرهای چین و ژاپن اقتباس شده بود، می‌آراستند. این علم‌ها بر روی دسته‌ای چوبی یا فلزی قرار می‌گرفت و پیشاپیش دسته‌ها حمل می‌شد.^۴

گاسپار دروویل در سفرنامه‌اش می‌نویسد: «در عهد فتحعلی شاه بیرق‌های بزرگ، سرخ و بالای آن دستی از نقره می‌باشد که دست علی بن ابی طالب است. بیرق‌های کوچک کبود و بالای آن نیزه زرینی است. پنجه نصب شده در علم‌ها، پرچم‌ها و

علامت‌های چند تیغه در دسته‌های عزاداری را شیعیان مظه‌ری از ۵ تن و یا دست بریده حضرت ابوالفضل عباس و مسلمانان جنوب هند نمادی از دست علی، فاطمه و عباس علمدار کربلا می‌دانند». هندیان مسلمان پنجه‌ای را در روزهای اول، سوم و چهارم محرم کنار علم می‌گذارند و زیارت می‌کنند. در مناطق مسلمان نشین دیگر کشورها بر سر علم‌ها پنجه‌ای مسی نصب می‌کردند و روی آن را با آیه‌های قرآن می‌آراستند. روز سوم محرم در دربار ناصرالدین شاه قاجار علمی به نام علم شاه که بر سر آن پنجه بزرگ ساخته از زر ناب نصب گردیده بود به اندرون می‌آوردند و زنان در پای آن عزاداری، سینه‌زنی و نوحه‌خوانی می‌کردند. سپس گروهی علم شاه را به حرکت درآورده به طرف تکیه دولت می‌بردند و عزاداری می‌کردند که این پنجه فلزی را نماد دست سقای کربلا حضرت ابوالفضل (علیه السلام) می‌دانستند. پنجه کامل از سه قسمت تشکیل یافته است: ۱. پنجه، ۲. اژدها و ۳. پایه. از دیگر نمادهای عاشورا می‌توان به زنجیر، سقاخانه، ظروف آبخوری، سنج و نخل اشاره کرد.

پنجه‌های فلزی نقش‌دار:

برخی پنجه‌های فلزی نقش‌دار یا کتیبه‌دار هستند که یا نام ۵ تن آل عبا و یا نام الله، ابوالفضل‌العباس و یا نام واقف و محل وقف بر روی آن کنده شده است.

پنجه‌های فلزی وقفی زنجان:

پنجه‌های فلزی کتیبه‌دار شناسایی شده استان زنجان که در جدول مشخص است بر اساس قدمت معرفی می‌گردند.

ردیف	محل نگهداری	جنس	قدمت	دوره حکومتی	توضیحات
۱	میراث فرهنگی زنجان	برنج	۱۲۴۶ ه.ق	فتحعلی شاه قاجار	شیوه ساخت و کتیبه‌های این پنجه فلزی مربوط به دوره صفوی (قرون ۱۰-۱۱ ه.ق) است و فقط تاریخ در دوره قاجار حک شده، این پنجه در مسجد روستای کله سر در مراسم مذهبی استفاده می‌شده است.
۲	بقعه قیدار نبی (علیه السلام)	نقره	۱۲۶۴ ه.ق	فتحعلی شاه قاجار	-
۳	بقعه قیدار نبی (علیه السلام)	مسی	۱۲۵۲ ه.ق	محمد شاه قاجار	با درصد کمی نقره
۴	بقعه قیدار نبی (علیه السلام)	نقره	۱۳۴۸ ه.ق	معاصر (۸۷ سال پیش)	-

پنجه شماره ۱:

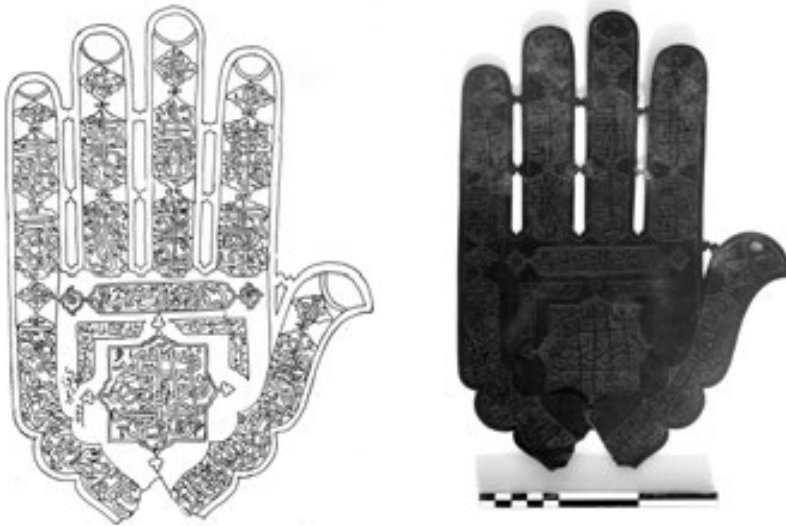
این پنجه فلزی به طول ۷۲ و عرض ۲۳ سانتی متر از مسجد قدیمی روستای کله سر از توابع شهرستان زنجان در بهمن ماه ۱۳۹۲ به اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان زنجان اهداء گردید. این پنجه بسیار زیبا و پرکار از نظر هنری و کتیبه‌های بسیار غنی از آثار شاخص تاریخی مذهبی به شمار می‌آید. شیوه ساخت و نوع کتیبه‌های آن حاکی از ساخت این اثر در دوره صفوی است ولی تاریخ حک شده با خط و شیوه کار ضعیف‌تر به سال ۱۲۴۶ دوره حکومت فتحعلی شاه قاجار برمی‌گردد که حکایت وقف این پنجه را دارد.

دوران صفوی نقطه عطفی در تاریخ ایران به شمار می‌رود و از آن می‌توان به عنوان شروع مرحله جدیدی یاد کرد. در این زمان دو عنصر مهم و برجسته یعنی مذهب شیعه و هویت ملی در ایران تجلی یافت. با روی کار آمدن حکومت صفوی مذهب و ایدئولوژی حاکم در ایران تغییر کرد و هنرمندان به‌ویژه فلزکاران نیز نشانه‌ها و نمادهای مذهب تشیع را در آثار و دست‌ساخته‌های خود نمایان کردند که

بعدها در دوره قاجار ادامه پیدا کرد. هنر قلمزنی بر روی فلزات و نیز خوشنویسی در این مرحله با هنر فلزکاری آمیخته شده و آمیزه‌ای از هنرهای تزئینی و کاربردی، آثار جاودانه‌ای را در زمینه فلزکاری برجای گذاشت. علم‌های ساخته شده در دوره صفوی، تیغه‌های بلند و باریک داشتند که دور این قاب را با سرهای اژدها که از هنرهای چینی و ژاپنی اقتباس شده بود می‌آراستند که به عنوان حافظان و نگهبانان این علم‌ها بودند. این علم‌ها را بر روی دسته‌ای چوبی یا فلزی قرار می‌دادند و پیشاپیش دسته‌ها حمل می‌شد. در سال‌های بعد به خصوص در دوران زندیان و قاجار تزئینات دیگری به علم‌ها اضافه شد و عزاداران مذهبی در ایام سوگواری یا بزرگداشت و تشریفات آن را به کار می‌بردند.^۵

نمای کلی از پنجه فلزی روستای کله سر

سمت راست پنجه:

در سمت راست پنجه، چهار نوع کتیبه وجود دارد:

۱. پنج تن آل عبا:

در سر انگشتان این پنجه ابتدا نام «الله» در انگشت شست «محمد»، در انگشت اشاره یا سبابه «علی»، در انگشت میانی «فاطمه»، در انگشت حلقه یا بنصر «حسن» و «حسین» در انگشت کوچک یا خنصر.

۲. صلوات کبیر:

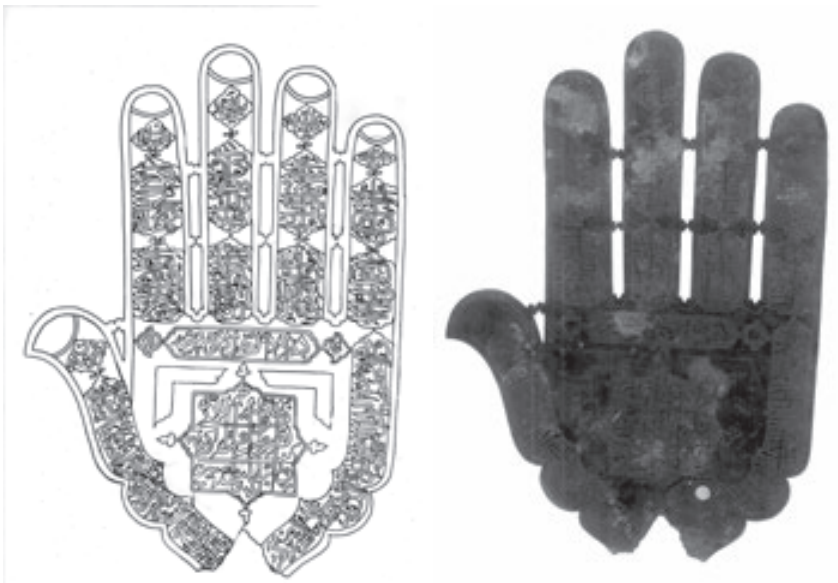
دورتادور انگشتان صلوات کبیر با مضمون «اللهم صلّ علی النبی محمد مصطفی و المرتضی علی و البتول فاطمه و الحسن و الحسین و صلّ علی زین العباد و محمد باقر و الصادق و جعفر و موسی کاظم و الرضا و محمد و علی النقی و علی الزکی العسکری و الحججه الخلف القائم المهدی و صلوات الله و سلامه علیه اجمعین».

۳. سوره صف آیه ۱۳:

در کف دست آیه ۱۳ سوره صف با مضمون «بسم الله الرحمن الرحیم نصرمن

الله و فتح قریب و بشر بالمومنین»

در حاشیه بالایی سوره متنی با مضمون زیر است که از نظر هنری و شیوه کار ضعیف‌تر و مربوط به دوره قاجار است:
وقف سیدالشهداء نمود این پنجه را استاد مهدی بنا ابن عابدین کله ساری از
طایفه ... بدل کند بلعنت خدا گرفتار شود سنه ۱۲۴۶

سمت چپ پنجه:

در سمت چپ پنجه، سه نوع کتیبه وجود دارد:

۱. اسامی جلیله خداوند:

در سرانگشتان این پنجه ابتدا نام «یا برهان»، در انگشت شست «یا سلطان»، در انگشت اشاره یا سبابه «یا سبحان»، در انگشت میانی «یا منان»، در انگشت حلقه یا بنصر و «یا حنان» در انگشت کوچک یا خنصر.

۲. آیه الکرسی:

اللَّهُ لا اله الا هو الحي القيوم لا تاخذه سنة ولا نوم له ما في السموات وما في الارض من ذا الذي يشفع الا باذنه يعلم ما بين ايديهم وما خلفهم ولا يحيطون بشئ من علمه الا بما شاء. وسع كرسيه السموات والارض ولا يئوده حفظهما وهو العلي العظيم * لا اكره في الدين قد تبين الرشد من الغي فمن يكفر بالطاغوت ويؤمن بالله فقد استمسك بالعروة الوثقى لا انفصام لها والله سميع عليم. [آيه ۲۵۵ و ۲۵۶ سوره بقره] ۶

۳. سوره صف آيه ۱۳:

در کف دست آیه ۱۳ سوره صف با مضمون «بسم الله الرحمن الرحيم نصر من الله وفتح قريب و بشر بالمؤمنين» که قاب دور آن، همانند سمت راست پنجه حکاکی شده است و بدون متن است.

پنجه شماره ۲:

این پنجه نقره با دسته در بقعه قیدار نبی (علیه السلام) در شهرستان خداوندانه نگهداری می شود. متن این پنجه تاریخی هم در خصوص وقف است. متن در ۵

سطر فقط در پنجه راست و داخل قاب هلالی محصور شده و با مضمون زیر است:

سطر اول: این پنجه نقره را

سطر دوم: میرزا اشرف مازندرانی

سطر سوم: بنی اعمام مرحمت پناه صدر (بنی اعمام به معنی عموزادگان یا پسران

عمو است.)

سطر چهارم: اعظم بجهته قیدار نبی علیه السلام

سطر پنجم: وقف نمود ۱۲۳۴

پنجه شماره ۳:

این پنجه نقره با دسته در بقعه قیدار نبی (علیه السلام) در شهرستان خداآبنده

نگهداری می شود. متن این پنجه تاریخی به خط نستعلیق در پنجه سمت راست

قلمزنی شده است. متن با مضمون زیر است:

نصرمن الله و فتح قریب فی ۱۲۵۲

پنجه شماره ۴:

این پنجه نقره با دسته در بقعه قیدار نبی (علیه السلام) در شهرستان خداپنده نگهداری می شود. متن این پنجه تاریخی هم در خصوص وقف است. متن در دو قسمت پنجه با خط نسخ دیده می شود.

۱۰۲

موقوفات

پنجه نگارهای وقفی زنجان

سمت راست پنجه:

کتیبه‌های سمت راست پنجه به شرح زیر است:

۱. نصرمن الله و فتح قریب و بشرالمومنین
۲. متن به خط نسخ محصور در قاب ۸ ضلعی منقوش گیاه، بجناب ابوالفضل العباس علیه السلام

سمت چپ پنجه:

کتیبه‌های سمت چپ پنجه به شرح زیر است:

۱. متن کف دست: نایب بجهته ولد خود محمد حسن آیرمی بتاریخ یوم چهارشنبه ۲۲ ذالحجه الحرام عمل کربلای گنجعلی التماس دعا دارم
۲. متن به خط نسخ محصور در قاب ۸ ضلعی منقوش گیاهی، وقف نمود محمد حسین خان ۱۲۴۸

نتیجه گیری:

۱. از چهار پنجه مورد مطالعه در سه نمونه، آیه ۱۳ سوره صف^۷ دیده می‌شود
متن آیه این است:
نصر من الله و فتح قریب و بشر بالمومنین؛ یعنی نصرتی از جانب خدا و فتوحی نزدیک (است) و تو ای پیامبر مومنان را به بهشت بشارت بده.
۲. شیوه کار و سبک هنری یکی از پنجه‌ها مربوط به دوره صفوی و سه نمونه دیگر مربوط به دوره قاجار است.
۳. از چهار نمونه پنجه‌ها، دو نمونه مربوط به دوره فتحعلی شاه قاجار بود.

پی‌نوشت‌ها:

۱. کارشناس ارشد باستان‌شناسی گرایش اسلامی، کارشناس اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان زنجان.
۲. نمادها و نشانه‌ها، ص ۷.
۳. برگرفته از مقاله ناگفته‌هایی از تعزیه، روزنامه اطلاعات، شماره ۲۲۷۲۵، ۲۰ اسفند ۱۳۸۱.
۴. هنر فلزکاری در ایران، ص ۲۶۶.
۵. همان.
۶. مشهور روایات و احادیث دلالت دارد که آیه الكرسي فقط آیه ۲۵۵ سوره بقره است. یعنی از «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ» شروع شده و به «وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ» ختم می‌گردد و اساساً سیاق و شأن نزول آیات بعدی متفاوت است. در روایتی که از حضرت علی (علیه السلام) در باب فضیلت آیه الكرسي بیان شده است، آن حضرت آیه الكرسي را از «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ» شروع و با «وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ» ختم کرده‌اند. (المیزان، علامه طباطبایی، ج ۲، ص ۵۱۵)
۷. سوره صف: صف یعنی ردیف و سوره مدنی است. این سوره مومنین را ترغیب و تشویق می‌کند که در راه خدا، با کفار و دشمنان دین جهاد کنند و در این راه پیکار، مستحکم و استوار باشند. (گلستان سوره‌ها، ص ۹۲)

منابع:

۱. هنر فلزکاری در ایران، محمد تقی احسانی، نشر علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۶۸.
۲. نمادها و نشانه‌ها، امیر بهنام، نشر مولف، ۱۳۹۱.
۳. گلستان سوره‌ها، محمد حسین جعفری، نشر فائز، ۱۳۸۷.